

21. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом // Вибрані праці: у 3 т. – Т.3: Літературознавство. – К.: Знання, 2007. – С.157-190.
22. Драгоманов М. Галицько-руське письменство (Передне слово до “Повістей” Осипа Федьковича) // Вибрані праці: у 3 т. – Т.3: Літературознавство. – К.: Знання, 2007. – С.43-94.
23. Кониський О. Український націоналізм // Правда. – 1875. – Ч. 14.
24. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов’янщини (Сьогочасне літературне прямування) // Українство на літературних позвах з Московщиною: Культуролог. трактати. – Львів, 1998.
25. Міллер О. Емський указ // Україна модерна. – Ч.4-5. – Львів, 2000. – С.9-49.
26. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною: Культуролог. трактати. – Львів, 1998.
27. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
28. Сріблянський М. Pro domo sua. 1. Наша література // Українська хата. – 1909. – Кн. 1.
29. Листування В.Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін.. – Т.1. – К., 2003. – 960 с.
30. Франко І. Южнорусская литература // Збір. творів: У 50 т. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890-1910). – К.: Вид-во “Наук. думка”, 1984. – С.101-161.

Аннотація. Масненко В.В. Саморефлексія української літератури як національної (от Тараса Шевченка к “Української хати”). В статті розглянуто складний процес трансформації української словесності (40-е гг. XIX в. – начало XX в.) – от провінціальної маргінальної різновидності “общеруської” літератури к повноцінній національній літературі європейського рівня. Основне уваження уделено самоопределенню знакових для літературного процесу письменників і літературних критиків: М.Максимовича, Т.Шевченка, П.Кулиша, М.Драгоманова, І.Нечуй-Левицького, Б.Грінченко і др. в соціально-політичному, культурному, етнічному, соціальному контекстах літературної життя Наддніпрянської України.

Ключевые слова: літературний процес, народний язык, національна література, Наддніпрянська Україна, “українофіли”, національне свідомість, ідентифікаційна функція літератури, модернізм.

Summary. V.V. Masnenko. *Self-reflection of the Ukrainian Literature as a National One (from Taras Shevchenko to “The Ukrainian Hut”).* The article highlights the difficult process of the “red” literature transformation (40s of the XIX cent. – beginning of the XX cent.) – from the provincial marginal variety of the “common Russian” literature to the full-grown national literature of European level. The article zeroes in the self-determination of the writers and literary critics who are symbolic for the literature process: M. Maksimovich, T. Shevchenko, P. Kulish, M. Dragomanov, I. Nechuy-Levitskiy, B. Grinchenko and others in the social and political, cultural, ethnical, social context of the literary life of the Naddnipyrianska Ukraine.

Key words: literature process, national language, national literature, the Naddnipyrianska Ukraine, Ukrainephiles, national consciousness, identification function of literature, modernism.

Надійшла до редакції 15.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 94(477)“1860/1890”

С.В. Новікова

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ГРЕКІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ (60–90-і рр. XIX ст.)

Авторка досліджує зміни, що відбулися у принципах землеволодіння грецьких селян Маріупольського повіту після проведення селянської реформи 1861 р. і реформ 60–70-х рр. XIX ст.

Ключові слова: землеволодіння, греки, Маріупольський повіт, реформа

Останнє десятиліття означене підвищенням інтересу науковців до історії грецьких громад в Україні, різних напрямів діяльності їхніх представників. Але поза увагою гуманітарних студій усе

ще залишається така важлива проблема, як землеволодіння та землекористування греків у Північному Приазов'ї в період капіталістичних перетворень. Осмислення її має посприяти відтворенню маловідомих сторінок історії регіону, насамперед щодо господарської діяльності греків в історичних умовах, які надто схожі на нинішні. Трактуючи проблему дещо ширше, зазначимо, що в перспективі йдеться про спробу на конкретному джерельному матеріалі висвітлити різні сторони повсякденного існування грецької діаспори, по-новому розглянути важливі події в житті цієї спільноти в межах її регіонального розселення. Критичний аналіз набутого греками-колоністами досвіду послугує виробленню науково обґрунтованих рекомендацій до сучасної політики держави, спрямовані на поліпшення соціально-економічного розвитку краю.

Перші студії, присвячені грекам Північного Приазов'я, з'явилися у XIX ст. У них розглянуто початковий етап освоєння грецькими колоністами цього регіону, на підтвердження чого наведено зразки документів та важливі статистичні відомості. Однак такі аспекти, як особливості землеволодіння у грецьких сільських громадах Маріупольського повіту, зміни, що відбулися у ньому під впливом реформ 60–70-х рр. XIX ст., майже не висвітлені. Серед нечисленних робіт цього періоду економічній проблематиці приділено увагу у працях Е. Августиновича та М. Арнольда [1, 3].

Радянська історіографія звернулася до грецької тематики лише у 60–70-і рр. XX ст. Потрібно відзначити дослідження О. Дружиніної та Ю. Іванової, в яких достатньо повно й усебічно проаналізовані особливості формування господарського комплексу греків на Півдні України. Щоправда, період з 60-х по 90-і рр. XIX ст. не знайшов у них цілісного відображення [2, 7].

У 90-і рр. XX – на початку XXI ст. з'явилися напрацювання з комплексним підходом до вивчення історії грецьких громад в Україні. Серед них значний інтерес становлять студії М. Араджіоні та А. Гедьо, в яких проаналізовано та систематизовано велику кількість історіографічних і джерельних матеріалів [3, 4]. Вони суттєво сприяють дослідженню особливостей суспільно-економічного розвитку грецьких громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Чи не першою узагальнюючою працею з історії грецької спільноти в Україні є колективна праця “Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти” [4].

Отже, обрана авторкою тема висвітлена в українській історіографії лише фрагментарно. З огляду на це, метою розвідки є спроба визначити законодавчу базу, головні принципи, а насамперед особливості землеволодіння греків Маріупольського повіту в 60–90-і рр. XIX ст. у контексті суспільно-економічних перетворень у Російській імперії. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі наукові завдання:

- простежити зміни у політико-правових засадах ставлення уряду до грецьких емігрантів, схарактеризувати конкретно-історичні умови, в яких їм довелося жити і працювати;
- розкрити особливості землеволодіння у грецьких сільських громадах краю, з'ясувати зміни, що відбулися у цій сфері після впровадження реформ 60–70-х рр. XIX ст.

Джерела з теми можна розподілити на такі групи: акти державного управління та діловодства; статистичні матеріали, нарративні документи. Комплекс нормативних документів, які регулювали різні аспекти життя грецьких колоністів у Північному Приазов'ї, формувався в останній чверті XVIII – на початку XIX ст., був доповнений і змінений у другій половині XIX ст. Важливу групу серед них складають законодавчі акти, що містяться у “Повному зібранні законів Російської імперії”. Зміст цих документів відображає офіційну позицію уряду щодо греків-переселенців, відбиває правовий механізм регулювання різних аспектів господарського та суспільного життя: землеволодіння, податкових пільг, привілеїв та ін. Усі вони були поступово обмежені та остаточно ліквідовані урядом у 1875 р. [5, 10–13]. Важливі статистичні відомості щодо землеволодіння, оренди землі, землекористування у грецьких селах Маріупольського повіту містять збірки Центрального статистичного комітету, створеного у 1857 р. [6, 15]. Наративні джерела з теми представлені матеріалами, які були зібрані вчителями Одеського учбового округу за програмами Одеського товариства історії та старожитностей Вони зберігаються у фонді №93 “Одесское общество истории и древностей” ДАОО і містять важливу інформацію про суспільно-економічний розвиток, культуру та побут греків-колоністів у 80-і рр. XIX ст. [7]. Отож, зіставлення інформації різних видів джерел дає можливість повно і різнобічно осмислювати тему.

Розміри та принципи землеволодіння греків у Північному Приазов'ї були визначені у 80-ті рр. XVIII – на початку XIX ст. законодавством Російської імперії: Жалуваною грамотою Катерини II та ін. Але не завжди ці документи були доскональними, що призводило до певних непорозумінь і конфліктів між переселенцями та урядом. Під час заснування поселень кримськими греками у Маріупольському грецькому окрузі належного межування земель не було проведено. До того ж виявилось, що з Криму вийшло набагато менше людей, ніж розраховувала влада. Через це греки не виконали умов закону про заселення ними пожалуваних земель у визначений термін. Тому після впорядкування земельного фонду у 744 тис. дес., яким володіли переселенці-греки у 23 селищах і м. Маріуполі, за ними залишили у 1824 р. 518 тис. дес. Решту землі, яка не була освоєна, відібрали [8, 3]. Дуже швидко більшість грецьких поселень, які розросталися, почали відчувати нестачу землі. Так, у 1868 р. громада с. Анадоль зверталася з клопотанням до уряду про додаткове наділення ґрунтами зовсім безземельних родин, які вимушені були орендувати ділянки у своїх односельців на надзвичайно не вигідних умовах [9, 5].

Удруге землі греків Маріупольського округу були впорядковані під час проведення “великої” реформи 1861 р. У 1866 р. їх зарахували до категорії державних селян, яким надавалося по 4 або 4 дес. на душу. Протягом наступних 20 років грецькі громади викупали ці наділи у свою власність. Якщо при переселенні на кожну ревізку душу виділялося 30 дес., то тепер кількість землі зменшилася до 14–22 дес. Щоправда, окремі заможні господарства крім громадської надільної землі почали купувати додаткові ділянки у своїх односельців [10, 65].

Саме у цей час, наслідуючи досвід своїх сусідів (українців, росіян, німців), греки здійснили перший розподіл землі на кожну ревізку душу. Від спільного використання степових вигонів вони перейшли до громадського землеволодіння. Кожний, хто отримав свою ділянку, не відокремився від групи інших власників, а залишився підпорядкований усім умовам подальшого існування та розростання громади. Зі збільшенням кількості членів громади з'явилася потреба у перерозподілах землі. Таких перерозподілів у греків відбулося декілька.

Зміни, що відбувалися у принципах землеволодіння греків, можна простежити на прикладі с. Керменчік. Громаді тут належало 19180 дес. ґрунтів (окрім церковної та незручної). Із них 2 тис. дес. були відрізані в запас і розподілені на ділянки у 250–300 дес., які віддавалися в оренду з торгів. Уся інша земля розподілялася між чоловічим населенням однаковими ділянками [1, 16]. У 1858 р. був проведений народний перепис, після якого мешканці села вдруге розділили свою землю між 867 душами. У 1874 р., коли склали списки для відбування загальної військової повинності, греки вирішили знову переділити свою землю між 1125 душами, цього разу як між дорослими, так і неповнолітніми. Цей факт є дуже цікавим, тому що етнічні групи народи, сусіди греків, завжди чекали нової ревізії та перерозподілу землі, а греки через потребу відбувати військову повинність, від якої вони раніше були звільнені, зробили це самостійно, наділивши землею навіть неповнолітніх членів громади [1, 17].

Із ґрунтів, що належали громаді Керменчіка, 3022 дес. були відведені цілим наділом під вигін, усі ж інші перебували в традиційному обробітку. За якістю та відстанню орна земля була розділена на 4 частини, тому кожний член громади отримав свою ділянку не менше, як у чотирьох місцях. На той час у селі існувало 410 дворів із населенням 1125 ревізких душ. Із цього виходить, що у кожному дворі було в середньому 3 ревізкі душі, які користувалися ділянкою у 36 дес. орної землі з включенням до неї садиби та сінокошу [1, 17].

Більшість дослідників XIX ст., які так чи інакше вивчали сільськогосподарський побут греків Маріупольського повіту, відзначали, що вони – греки – “не звикли до важкої фізичної праці хліборобів, що вони ліниві, на роботи виїздять запізно, працюють з частими перервами, довго сидять на відпочинку, а їхні жінки зовсім не беруть участі у польових роботах, що збільшує витрати на найманих помічниць і ще більше уповільнює роботу чоловіків” [1, 3, 17]. Пристаючи до цих міркувань, принагідно уточнимо: розповсюдженням явищем у грецьких селищах повіту була оренда землі, яку віддавали за 1,5–3 руб. за дес., або “з копни” – за третину врожаю. Навесні, коли у родинях уже не вистачало харчів, домогосподарі відмовлялися від ведення господарства на користь охочих орендарів майже за безцінь. Їх сусіди, найчастіше українці та росіяни, чекали саме цього часу, знаючи, що можна отримати десятину землі за мішок картоплі та півкварту вина. За

відомостями “Статистико-економических таблиц по Екатеринославской губернии” (1887) кількість грецьких дворів, що повністю здавали свої землі орендарям, становила в середньому 2–22%. Наприкінці XIX ст. греки були, порівняно з іншими народами Північного Приазов'я, найбільшими орендодавцями, тоді як німці та євреї взагалі не робили цього [6].

Причин такого різновиду оренди у грецьких господарствах було щонайменше дві:

– землеробська техніка і землеробська культура загалом у греків була значно нижчою, ніж у інших народів краю, про що свідчать врожайні дані, тому для них більш вигідним було віддавати свою землю в оренду, ніж самим її обробляти;

– у німецьких колоністів була налагоджена система збирання громадських коштів, якої у греків не існувало; другі здавали землю в оренду переважно для вдоволення термінових потреб у грошах, наприклад, на будівництво церковного храму, шкільного приміщення, утримання сільського правління і та ін. При цьому кошти вони найчастіше отримували за весь термін оренди (3–9 років) та наперед, а, отже, орендна платня була мінімальною (0,75–1 руб. з дес.).

Наслідки такого недбалого господарювання були, зрозуміло, негативними. Незважаючи на те, що кожний двір мав у середньому 50 дес., злидні повсюдно царювали у грецьких селах, багато хто з селян не мав навіть чим обробити землю. Заможні родини отримали своє багатство не через землеробство, а через розведення худоби, торгівлю та промисли.

Отже, ми бачимо, що після багатьох десятиліть землеробської праці греки не досягли в ній особливих успіхів, але там, де було потрібним визначення майнових відносин, вони виявили притаманну їх національному характеру кмітливість і комерційний склад мислення. Так, після розподілу землі у 1874 р., коли виникло питання про сплату громадських податей, греки вирішили його таким чином: із загальної суми повинностей третину вони розподілили порівну на кожну ревізську душу і назвали її подушною податтю. Сума, яка залишилася після цього, виплачувалася тими членами громади, які користувалися спільним вигонном. Тобто вона залежала від кількості голів худоби. Хто не мав худоби, той нічого не сплачував. Також кожний господар не платив за двох коней. Із інших же коней, корів, волів, овець та кіз, рахуючи дрібну худобу по 4 за одну голову великої рогатої худоби, потрібно було сплачувати до 1,5 руб. за кожну. Підрахунки голів худоби проводилися у грецьких селах щорічно, для чого вони ділилися на квартали. У кожному кварталі був свій лічильник, який виконував свої обов'язки на громадських засадах. Він вів облік худоби, за яким і відбувався збір грошей із її господарів. У такий спосіб греки досягли справедливого користування землею для вигону та рівномірного розподілу платежів за майновим обсягом [1, 41].

Розподіл податків відбувався на сільських зборах, де багатші тиснули на масу бідних односельців, відстоюючи свої приватні інтереси. Приміром, коли віддавали в оренду громадські ділянки, заможні домовлялися між собою і брали їх дешевше під випас своїх табунів худоби, а тим часом випасали їх на громадському вигоні безкоштовно, поки не скошували сіно з орендованої землі. Інший приклад: через неврожай греки мали потребу у зерні для посіву. Уряд запропонував свою допомогу, але багаті греки відмовили односельців прийняти її, а від себе запропонували необхідну кількість насіння. За це вони орендували ділянку громадської землі, яка повинна була залишатися для відпочинку, під випас худоби [1, 45,46].

Отже, особливості землеволодіння у греків Маріупольського повіту були закладені наприкінці XVIII – на початку XIX ст. цілою низкою законодавчих актів Російської імперії. Деяка суперечливість цих документів і неспроможність грецьких переселенців виконати всі вимоги центральної та місцевої влади, призвели спочатку до часткової (середина XIX ст.), а потім і повної втрати у 1875 р. наданих ним привілеїв.

Значний вплив на зміни у принципах землеволодіння греків у 60–90-і рр. XIX ст. мали реформи, які впроваджувалися в життя російським урядом. Реформа 1861 р. змінила статус грецьких колоністів – їх прирівняли до державних селян. Через потребу сплачувати державні податки та відбувати військову повинність греки перейшли у цей період до громадського землеволодіння та регулярних перерозподілів землі. З усіх етнічних груп, представлених у регіоні, ця нацменшина займали останнє місце за рівнем культури господарювання, тому вигіднішим для майже 20% домогосподарів було віддавати свою землю в оренду, ніж самим її обробляти.

Отже, капіталістичні (модернізаційні) перетворення 60–70-х рр. XIX ст. у Російській державі мали значний вплив на зміни у суспільно-економічному розвитку грецьких сільських громад повіту.

Література

1. Августиневич Э. По селениям и колониям Новороссии. – Санкт-Петербург, 1882. – 71 с.
2. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – Москва: Наука, 1981.
3. Араджіоні М.А. Історіографія етнічної історії та культури греків Північного Приазов'я (80-ті рр XVIII ст. – 90-ті рр. XX ст.). – К., 1995. – 132 с.
4. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / Авт. кол.: М. Дмитрієнко та ін. – К., 2000. – 448 с.
5. Жалованная грамота христианам греческого закона, вышедшим из Крыма в Азовскую губернию на поселение // ПСЗРИ-1. – Санкт-Петербург, 1855. – Т. 20. – № 14879.
6. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии за 1885–1886 гг. – Вып. II. Мариупольский уезд. – Екатеринослав, 1887. – 440 с.
7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 178.
8. Положение Комитета министров о землях мариупольских греков, Высочайше утвержденное 19 февраля 1824 года // ПСЗРИ-1. – Санкт-Петербург, 1847. – Т. 16. – № 11720.
9. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 230. – Спр. 71.
10. Лях Р.Д., Добробог Л.М. Межування земель мариупольських греків на початку XIX ст. // Україна–Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Маріуполь, 1996. – С.64–65.

Аннотация. Новикова С.В. Особенности землевладения у греков Мариупольского уезда (60–90-ые гг. XIX в.). Автор исследует изменения, которые произошли в принципах землевладения греческих крестьян Мариупольского уезда после проведения крестьянской реформы 1861 г. и реформ 60–70-х гг. XIX в.

Ключевые слова: землевладение, греки, Мариупольский уезд, реформа

Summary. Novikova S.V. Features of Landownership for Greeks of Mariupol Region (60–90s of the XIX Century). In this work the author researches the changes in the principles of the land ownership by the Greek peasants of the Mariupol region after carrying out the peasant reform in 1861 and reforms of the 60–70s of the XIX century.

Key words: land ownership, Greeks, Mariupol uyezd, reform

*Надійшла до редакції 25.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*

УДК 94(477.46)“18”:338.43

Т.А. Клименко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО НА ЧЕРКАЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОРІЧЧЯ

Стаття являє собою спробу висвітлити коло питань, пов'язаних із економічним розвитком Черкаського регіону та становищем селянських господарств у другій половині XIX ст.

Ключові слова: сільськогосподарське виробництво, Черкащина, друга половина XIX сторіччя

Друга половина XIX ст. позначалася підвищенням інтересом урядових кіл Російської імперії до аграрного питання. Особливу увагу влади тоді привертала українські землі Правобережжя та Лівобережжя, зокрема Київської та Полтавської губерній, які склали найбільшу питому частину родючих ґрунтів найбільшої за територією країни у світі. Основним заняттям їхнього населення було землеробство, яке вимагало серйозної реформаційної політики від держави. Усе це відбувалося в насичений доленосними історичними подіями період. Багато ресурсів і турбот потребували Кримська війна (1853–1856), інкорпорація до Російської імперії більшості земель Середньої Азії (1856–1858), Кавказу (1864) і Казахстану, запровадженням земської, судової і військової реформ, Російсько-Турецька війна (1877–1878), тривалих зусиль вимагала й реалізація положень власне селянської реформи 1861 р.

Аналіз історіографії розвитку сільського господарства на Черкащині (на той час – південних повітах Київської губернії), наявність відповідної джерельної бази дають підстави стверджувати,